

По-друге, слід виявити матеріальне становище вчительства. На вчителя покладалося завдання комуністичного виховання та підготовки членів оновленого в світоглядному та в технічному відношенні суспільства. То ж буде доречно проаналізувати, як виконавці цих завдань забезпечувалися матеріально та як все це відбивалося на місці вчителя в суспільстві.

По-третє, варто проаналізувати стереотипи поведінки вчителя, зміни у якій відбувалися під найбільш безпосереднім впливом влади. Проблему проаналізуємо на конкретних прикладах і на їх основі простежимо еволюцію розуміння «нормальної» та «девіантної» поведінки вчителя. Іншими словами, проаналізуємо проблему крізь призму мікроісторії.

2. Соціальне обличчя

Щоб країна була конкурентноздатною, потрібно було якомога швидше модернізувати економіку, а зробити це у неграмотній країні було неможливо. То ж питання освіти широких мас залишалось надзвичайно актуальним і вирішити його без шкільних педагогів не уявлялося можливим. Завдання модернізації об'єктивно постало б перед будь-якою владою, однак шляхи його вирішення залежали від волі верхів. Для більшовицьких керманичів технічні завдання модернізації бачилися невід'ємною частиною створення комуністичних засад існування суспільства. Квінтесенцією цього підходу стала крилата фраза В. Леніна: «Комунізм — це Радянська влада плюс електрифікація всієї країни».

Запорукою успішності та тривалості будованого комуністичного суспільства в Кремлі вважали кардинальну зміну повсякденного життя широких мас. Вчительство мало подвійну цінність для влади: окрім суто освітніх завдань воно мало виконувати й виховні. Скрізь і постійно повторювалися в тих чи інших варіаціях рядки з програми РКП(б) 1919 р.: «В період диктатури пролетаріату, тобто в період підготовки умов, які зроблять можливим цілковите здійснення комунізму, школа має бути не лише провідником принципів комунізму взагалі, а й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські та непролетарські верстви працюючих мас з метою виховання покоління, здатного остаточно здійснити комунізм»⁴.

При виконанні поставлених владою завдань вчительство й саме перероджувалося. Під тиском влади та згідно із новими умовами відповідних змін зазнавали побут, свідомість, уявлення, стереотипи поведінки освітян. З огляду на потребу стрімкої модернізації насамперед збільшувалася чисельність вчительства. Вагу вчительства яскраво засвідчує зміна частки вчительства серед населення радянської України⁵:

Таблиця 1.

Співвідношення вчительства і всього населення в 1928–1939 рр.

Рік	Все населення	Вчителів	Вчителів серед населення (у %)
1928 ⁶	29 722 721	66 875	0,225
1937 ⁷	28 387 609	175 448	0,618
1939 ⁸	30 946 218	193 887	0,627

З наведеної таблиці можна зробити беззаперечний висновок про успіхи влади в шкільній справі і, відповідно, збільшення питомої ваги вчительства: його частка та загальна чисельність збільшилася за одинадцять років майже в три рази. Зменшилося й навантаження на педагогів: якщо на початку 1927/28 навчального року на одного вчителя в середньому припадало 36 учнів (у селах — 39), то на початок 1938/39 — 28 учнів⁹.

На чисельність вчительства впливало багато факторів, перед аналізом яких наведемо узагальнюючу кількість вчителів за роками (табл. 2). Зауважимо, що колонка «разом» не є простою сумою цифр у попередніх колонках і включає в себе якісь інші, не зазначені у таблиці дані. Ці цифри є однаковими як в архівних справах, так і в друкованому статистичному збірнику видання 1940 р. (в архіві — більш повна розбивка за роками). Але вказані цифри формувалися вже після визнаного владою «дефектним» перепису населення 1937 р. та корінної «перебудови» статистичної науки, внаслідок чого, як зауважив французький дослідник А. Блюм, «статистика перестала бути засобом пізнання і перетворилася на засіб пропаганди»¹⁰. Тому окремо подається загальна кількість вчителів за даними статистичного довідника 1936 р.¹¹, коли демографія була більш достовірною. Однак навіть вона станом на грудень 1932 р. суттєво відрізняється від даних ВУК Робос. Там вказано: 148 091 вчителів на кінець 1932 р.¹²

Таблиця 2.

Кількість вчителів у загальноосвітніх школах

Роки	За даними статистики кінця 1930-х рр.				За даними довідника 1936 р.	
	Початкові школи	Неповні-середні школи	Середні школи	разом	Всього по школах	Разом із школами переростків
1	2	3	4	5	6	7
1927–28	36 665	30 492	-	67 913	67 157	67 368
1928–29	39 488	35 043	-	75 380	74 531	74 878
1929–30	42 966	37 930	-	81 765	80 896	81 394
1930–31	46 655	55 655	-	103 854	102 310	103 854
1931–32	43 017	77 561	-	124 838	120 578	124 838
1932–33	32 686	85 776	7 387	126 443	125 849	125 868
1933–34	32 146	92 117	15 202	140 171	139 438	139 481
1934–35	29 478	93 764	29 456	153 571	143 465	143 471
1935–36	28 829	85 145	39 459	154 441
1936–37	30 787	90 314	53 417	175 448
1937–38	30 971	89 630	59 269	181 507

Аналіз наведених даних свідчить, що колонка 6 (з довідника 1936 р.) включно до 1932/33 навчального року є сумою цифр, вказаних в колонках 2, 3 та 4. В свою чергу, кількість учителів разом із школами переростків (колонка 7) є ідентичною або близькою до загальної кількості вчителів за даними кінця

1930-х рр. Відтак стає зрозумілим походження усіх загальних даних (колонки 5, 6, 7), які стосуються періоду до 1932–33 рр. Однак з 1933/34 з'являються, а в 1934/35 значно збільшуються розбіжності, незаперечного пояснення яким ми вже не змогли знайти. Природно, що виникають сумніви у реальності вказаних цифр. Однак доводиться оперувати тим, що маємо.

Головним чинником збільшення кількості шкіл і, відповідно, вчителів у них, були модернізаційні потреби держави. Початок «великого перелому» знаменував собою і посилення уваги до проблем шкільної освіти. 28 серпня 1930 р. ВУЦВК та Раднарком УСРР ухвалили постанову «Про заведення загального обов'язкового початкового навчання». Суть цієї постанови була не зовсім тождечною назві — про те, що «навчання дітей у перших чотирьох групах трудової школи соціального виховання є обов'язкове і безплатне» відзначалося ще в ухвалі ВУЦВК та РНК УСРР від 5 серпня 1925 р.¹³ У постанові ж 1930 р. лише частина документу стосувалася початкового навчання. Зокрема, це рядки про необхідність охопити навчанням усіх школярів 8–10 років та запровадити обов'язкове навчання для дітей 11–15 років, які не пройшли курсу початкової школи¹⁴. Для останніх подекуди навіть існували окремі школи (школи переростків), кількість вчителів яких була максимальною (4 260) в 1931/32 навчальному році¹⁵. Більш важливим був пункт 3 постанови: «Запровадити з 1930–31 року загальне обов'язкове початкове навчання дітей (хлопчиків і дівчат) в обсязі семирічки в промислових містах, фабрично-заводських районах, робітничих селищах і районах суцільної колективізації». Тобто «початковою» і обов'язковою у таких районах ставала семирічка, і це стосувалося усіх дітей, які закінчили початкову школу починаючи з 1929/30 навчального року¹⁶. З поширенням суцільної колективізації обов'язкова семирічка поширювалася на нові райони, охопивши таким чином до середини 1930-х рр. всю Україну.

Такі рішення вимагали відповідних капіталовкладень та підготовки кадрів. Вони не забарилися. На саму лише освіту з республіканського бюджету було виділено в окремому кварталі 1930 р. (жовтень–грудень, у зв'язку з переходом на новий облік господарського року, який з 1931 року рахувався з 1 січня) — 25,8% усіх республіканських видатків (всього на соціально-культурні заходи — 27,9%), у 1931 — 23,7% (всього — 26,5%), у 1932 — 24,7% (всього — 29,5%), тоді як 1928/29 — 13,5%, у 1929/30 — 15,8%. Починаючи з 1933 р. відсоток фінансування знову почав скорочуватися: так, якщо у 1932 р. на соціально-культурні заходи (окремо даних по освіті з 1933 р. немає, тож показана більш узагальнена динаміка) виділялося — 29,5% усіх республіканських коштів, то у 1933 — 27,3, у 1934 — 22,5¹⁷.

Щодо кадрів, то плани теж були грандіозні. У вказаній постанові від 28 серпня 1930 р. наголошувалося: «Щоб забезпечити школи загального початкового навчання потрібними педагогічними кадрами відповідно до планів проведення його, запропонувати Народному комісаріату освіти: а) терміново розгорнути мережу педагогічних інститутів та технікумів, а так само спеціальних педагогічних курсів, збільшити контингенти учнів у цих закладах та побільшити ужиття інших форм підготування вчителів; б) вжити заходів до притягнення до педагогічної роботи вчителів, що працюють не за своїм фахом; в) організувати короткотермінові педагогічні курси для безробітних, що скінчили школи семи-

річки та професійні школи, для чого Народний комісаріат праці УСРР та його органи зобов'язані виділяти кошти з сум, що їх призначено на заходи боротьби з безробіттям; г) провадити, за випадків крайньої потреби, дотерміновий випуск з педагогічних технікумів; д) притягати до роботи по загальному навчанню порядком виробничої практики учнів педагогічних інститутів та технікумів; е) підсилити комуністичне й робітниче ядро серед вчителів»¹⁸. Потреба в учителях лише збільшилася після започаткування переходу від семилітньої до десятилітньої школи за постановою ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р. «Про навчальні програми і режим в початковій та середній школі».

Настанова про збільшення кількості випускників навчальних закладів для майбутніх педагогів та учнів в них була виконана. Для порівняння наводимо таблицю, у якій вказана кількість навчальних педагогічних закладів та студентів в них за весь реконструктивний період:

Таблиця 3.

**Кількість студентів у педагогічних технікумах та вузах
(станом на 1 січня кожного року)¹⁹**

Роки	Педагогічні вузи		Педагогічні технікуми		Разом студентів
	Число закладів	В них студентів	Число закладів	В них студентів	
1928	12	6534	61	10323	16930
1929	12	8946	52	11009	20019
1930	13	11935	43	12322	24313
1931	37	16283	60	15565	31945
1932	40	22357	66	22079	44542
1933	46	23914	84	23963	48007
1934	35	20358	86	21505	41984
1935	38	23081	98	25126	48343
1936	33	27518	76	25656	53283
1937	35	29726	70	25080	54911

Особливо вражає зростання за один рік майже в три рази кількості педагогічних вузів (там мали готувати кадри для середньої та старшої школи) — це власне й засвідчувало, що основною потребою на найближче майбутнє було саме впровадження обов'язкової семирічки. Одним із основних завдань у навчанні студентства була політвиховна робота, яку, як вказано в постанові ЦК КП(б)У «Про стан педагогічної освіти на Україні» від 23 березня 1931 р., треба «організувати так, щоб нею було просякнuto все життя учбового закладу, щоб вона була дійсно спрямована на комуністично-партійне виховання, відбивши це в навчальних планах та програмах»²⁰.

Збільшена кількість студентів не вирішувала основного завдання — термінового наповнення школи вчителями. У резолюції XII Всеукраїнського з'їзду

рад від 4 березня 1931 р. йшлося про потребу «додатково підготувати вчительські кадри на спеціальних курсах та різними ударницькими заходами для шкіл I концентру — 13 тис., і для шкіл II концентру — 8 тис., не рахуючи непокритого дефіциту цього року»²¹. Названий у резолюції «непокритий дефіцит» був доволі значним. На засіданні Наркомату освіти від 10 березня було ухвалено рішення про підготовку до нового навчального року 19 тис. нових вчителів для I-го концентру, з яких 12 тис. мали бути комсомольцями²². Майже половину нових вчителів (9 тис.) потрібно було підготувати на термінових п'яти — і трьохмісячних курсах (відповідно 6 та 3 тис. осіб) з учнів, які закінчували семирічку в цьому або були випускниками в минулому році. 1 тисячу — через Всеукраїнський заочний інститут народної освіти (ВЗІНО) та екстернату²³. Ще 9 тисяч мали бути підготовлені через запровадження інституту «помічників вчителів»²⁴.

Таке поняття як «помічник вчителя» заслуговує на окремий аналіз. 22 березня Раднарком УСРР ухвалив постанову «Про підготовку помічників вчителів для перших груп трудової школи». В ньому зазначалося, що підготовку цієї категорії педагогічних працівників «в порядку громадського навантаження» мали взяти на себе вчителі старшого концентру (тобто 5–7 груп). Підготовка мала тривати до нового навчального року і самі помічники вчителя навіть отримували за це стипендію у розмірі від 10 до 15 рублів. З 1 вересня 1931/32 навчального року підготовлені таким чином педагоги отримували статус «помічника вчителя» та посадовий оклад 40 рублів, що було істотно менше, ніж заробітна плата вчителя²⁵. Таким чином влада економила кошти і намагалася виконати поставлені завдання.

Ситуацію вдалося частково поліпшити — кількість вчителів на початок 1931/32 навчального року, як свідчать дані з *Таблиці 2*, збільшилася майже на 19 тис. Однак втрутився матеріальний чинник. Докладніше про це піде мова далі, а зараз принагідно зазначимо, що у постанові ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1931 р. «Про початкову і середню школу» хоча й було зазначено, що сільські вчителі мають бути забезпечені «за нормами робітників промисловості даного району»²⁶, однак дієвого механізму вказано не було. Вчителі мали забезпечуватися із продовольчих фондів колгоспів, а вони внаслідок реквізиції зерна в ході хлібозаготівельної кампанії 1931/32 років були порожні. Важке матеріальне становище змусило багатьох вчителів покинути роботу. Зростання чисельності вчителів за рік склало близько двох тисяч, що годі й порівнювати з попереднім роком. Натомість на початок 1933/34 навчального року, тобто після Голодомору, незважаючи на те, що кількість учнів по школах навіть за тогочасними даними зменшилася на 100 тисяч²⁷, кількість вчителів збільшилася майже на 14 тис. З огляду на збільшення кількості шкіл (з 21 626 до 22 053) такий ріст кількості вчителів не був чимось незрозумілим. Разом з цим він засвідчив ту обставину, що у порівнянні з попереднім навчальним роком 1932/33-й був більш сприятливий для вчителів.

Таке збільшення частково поліпшило ситуацію із забезпеченням шкіл вчителями, але не вирішило її. Далеко не усі лакуни були заповнені. Так, приміром, за інформацією обласного відділу освіти далеко не найбільш чисельної Вінницької області станом на початок 1933–34 навчального року було 18 052 вчи-

теля, а потрібно було ще для І концентру ще 3 896, а для ІІ — 2 382 вчителя. П'яти та семимісячні курси підготовки вчителів та випускники вузів частково покривали ці потреби, але навіть з урахуванням усього цього залишалася недостача в 654 вчителя для ІІ концентру та 450 — для перших чотирьох класів²⁸.

Якщо в 1931/32 та 1932/33 навчальних роках вирішальним чинником впливу на кількість вчителства було матеріальне становище, то починаючи з осені 1933 року і до кінця аналізованого нами періоду на перший план виходять коливання курсу національної політики. З приходом П.Постишева почалася боротьба з «українським націоналізмом», який на листопадовому 1933 р. пленумі ЦК КП(б)У був визнаний головною небезпекою в національному питанні. Як зазначалося в резолюції пленуму, «одне з найважливіших завдань у галузі проведення національної політики є зміцнення органів наркомосу, особливо обласних і районних органів, витриманими партійними силами, поліпшення партійної та комсомольської роботи серед учительства, виховання учительських мас у дусі пролетарського інтернаціоналізму»²⁹. «Українських націоналістів» серед вчителів вишукували скрізь, навіть в російських національних районах. Приміром, Донецький обком КП(б)У у листопаді 1934 р. запропонував Сорокинському райпарткому (нині — Красnodонський, на той час — національний російський район) «ретельно перевірити керівництво українськими групами в російських школах, виганяючи зі школи осіб за найменший вияв національно-шовіністичних тенденцій»³⁰.

Нові керівники Наркомату освіти (з 23 лютого 1933 р. його очолив В. Затонський) намагалися довести, що за часів М. Скрипника в Україні нехтувалися права національних меншин. В. Затонський писав: «Волаючи про «національний гніт українців, українські націоналісти в той же час грубо порушували інтереси нацменшин, наприклад, розміщували школи так, що дітей російської, польської, німецької, єврейської нацменшин насильно змушували вчитися в українській школі»³¹.

У зв'язку з подібними заявами в 1933 р. збільшилася кількість польських шкіл. Компартійне керівництво в 1933 р. ще сподівалося шляхом розширення мережі шкіл з рідною мовою навчання «більшовизувати» представників етнічних меншин, виховати їх у дусі комуністичних традицій. Але для цього були потрібні відповідно мислячі вчителі. А їх катастрофічно не вистачало. Приміром, у наведеному вище зведенні про стан з кадрами у Вінницькій області станом на 1 вересня для ІІ концентру не вистачало 99 вчителів для польських шкіл, з них викладачів соціально-економічних дисциплін (суспільствознавство та історія) — 19, польської мови — 30, математики — 25, біології — 25³².

Відсутність відповідних кадрів у школах України мала значний вплив й на визначення основних засад національної політики, бо згортати вже існуючу мережу шкіл влада не бажала. Тому, незважаючи на те, що в період з березня 1933 по січень 1934 р., за свідченням А. Хвилі, із шкіл звільнили близько 4 тисяч «вчителів-націоналістів»³³, у 1933 р. не відбулося офіційної відмови від політики українізації. Вже на початку боротьби із «скрипниківщиною» позначилася нестача вчителів в українських школах, то ж офіційна відмова від українізації могла поглибити кадрову кризу. Лише у Вінницькій області на 1 вересня 1933 р. у 5–7 класах українських шкіл не вистачало 527 вчителів, з них викладачів соціально-економічних дисциплін (суспільствознавство та історія) — 187, укра-

їнської мови — 122, математики — 155, біології — 63³⁴. Для більшості вчителів національні традиції, як і теза про рівність націй за соціалізму, не були порожнім звуком. Компартійне керівництво добре розуміло, що спочатку потрібно підготувати відповідні кадри і лише потім розпочинати кардинальні зміни. Як зазначалося у постанові ЦК КП(б)У від 27 листопада 1933 р., при укомплектуванні відділів народної освіти та складу шкільних інструкторів необхідно забезпечити «добір та висування на керівну роботу більшовицьких українських кадрів, особливо вчителів — комуністів, комсомольців та позапартійних, перевірених на практичній низовій роботі»³⁵.

Коли перший запал боротьби з «українськими націоналістами» минув, влада на верхівка України зрозуміла, що ситуація з комуністичним вихованням серед етнічних меншин лише погіршилася. Особливо це стосувалося поляків та німців. Кваліфікованих польських вчителів, які б були просякнуті комуністичним духом, було обмаль. Ще в 1932–1933 навчальному році в польських школах не вистачало 236 вчителів I та 137 II концентру³⁶. За короткий час такі вчителі не могли з'явитися. Схожа ситуація складалася і з учителями у німецьких школах.

У доповідній записці до ЦК КП(б)У напередодні листопадового (1933 р.) пленуму ЦК вказувалося на «надзвичайно низьку кваліфікацію і засміченість класово-ворожими елементами» вчителів польських шкіл³⁷. Не забули про цю проблему і на самому пленумі, у резолюції якого звернули особливу увагу на засміченість культурних установ «польськими й німецькими фашистами» і доручили відповідним партійним та радянським органам вжити заходів до зміцнення цих установ «більшовицькими кадрами»³⁸. Тож 13 грудня 1933 р. з'являється постанова ЦК КП(б)У «Про німецькі та польські школи», в якій говорилося: «Доручити Культпропу ЦК і органам ДПУ обстежити всі польські і німецькі школи на Україні, зокрема ретельно перевірити викладацький склад шкіл. Школи німецьких і польських колоній перевірити під поглядом забезпечення в них комуністичного виховання дітей». Крім того, заборонялося приймати в німецькі школи дітей, рідна мова яких була іншою. Встановлювався також порядок, згідно з яким викладачів цих шкіл мав затверджувати обласний відділ народної освіти, а вожатих — бюро обкому комсомолу³⁹.

10 квітня 1934 р. оргбюро ЦК КП(б)У розглянуло хід виконання цієї постанови і визнало його незадовільним. У рішенні оргбюро зверталася увага на ставку ворогів на «виховання в польських та німецьких школах молодого покоління в антирадянському дусі, а звідси й організоване розставлення ворогом своїх кадрів вчителями, завідуючими школами, студентами педінститутів та педтехнікумів, викладачами педагогічних учбових закладів». ЦК КП(б)У ухвалив знову переглянути кадри вчителів та завідуючих шкіл, а заодно й перевірити стан викладання суспільствознавства, історії та географії⁴⁰. Але про принципову ліквідацію шкіл цих національних меншин мова не йшла. Компартійне керівництво ще сподівалося «більшовизувати» систему їх шкільної освіти.

Саме про такі наміри свідчить директива ЦК ВКП(б) «Про роботу серед німців», надіслана на місця у листопаді 1934 р. У ній, зокрема, компартійна верхівка зобов'язувала облвно «знову передивитися (у листопаді–грудні) весь викладацький склад німецьких шкіл», перевірити стан викладання у цих школах української та російської мов, організувати курси української та російської мови серед дорослого населення.

Та поступово владні верхи усвідомили неможливість необхідного ступеня ідеологічного контролю над польськими та німецьким школами й дійшли до висновку про потребу їх скорочення. У 1934 р. у Вінницькій області 123 польських школи перевели на українську мову, в 30 українських школах залишилися польські класи, в 9 польських школах запровадили українські класи, залишилося 117 польських шкіл⁴¹. У Київській області було переведено на українську мову викладання 76 шкіл і залишилося 108 (101 — за іншими даними) шкіл з польською мовою викладання⁴². В національному польському Мархлевському районі в 1934 р. польських шкіл не закривали.

Утім, проведеної роботи московському компартійному керівництву здалося замало. В доповідній записці Й. Сталіну від 24 жовтня 1934 р. уповноважений комісії партійного контролю в Київській області Кулешов, характеризуючи стан освіти в прикордонних районах, звернув увагу на те, що «особливо незадовільно працює значна кількість польських шкіл». Незважаючи на проведене закриття частини польських шкіл та здійснену чистку педкадрів, він наголосив на тому, що серед вчителів ще спостерігається «значне засмічення класово-ворожими елементами. Особливо це стосується нацменкадрів: польських та німецьких. Наркомос УСРР визначає засміченість польських та німецьких кадрів по ряду районів дуже високими відсотками»⁴³.

Після масових переселень поляків та німців із західних областей України (початок — лютий 1935 р.) і ліквідації згідно з постановою ЦК КП(б)У від 17 серпня 1935 р. Мархлевського (польського) та Пулинського (німецького) національних районів⁴⁴, розпочалася нова хвиля закриття шкіл цих національних меншин. І якщо німецькі школи хоча б частково відроджувалися на нових територіях, то про відродження польських мова не йшла. 20 вересня 1935 р. ЦК КП(б)У видає чергову постанову «Про польські школи», в якій пропонувалося ще раз значно скоротити їх кількість. При цьому В. Балицькому доручалося «замінити всіх вчителів-націоналістів у польських школах радянськими вчителями»⁴⁵.

Після серпневого (1937 р.) пленуму ЦК КП(б)У, під час роботи якого покінчив життя самогубством П. Любченко, розпочався новий наступ на українську систему освіти і відповідно, нові чистки та звільнення вчителів. Сигналом для цього наступу можна вважати телеграму Й. Сталіна в ЦК КП(б)У від 5 вересня 1937 р. такого змісту: «Терміново телеграфуйте у ЦК ВКП(б), чи викладається в національних школах російська мова і, якщо викладається, то з якого класу»⁴⁶. Намагаючись якось виконати настанови компартійного керівництва по боротьбі з українським націоналізмом, місцеві органи народної освіти восени 1937 р. почали масово звільняти вчителів. Створилася така ситуація, коли нікому було вчити дітей. Так, наприклад, у витягу з протоколу засідання Славутського райвиконкому відзначається: «В зв'язку з нестачею вчителів 30 чол. та підлягаючих заміні 40 чол. просити НКО т. Затонського відрядити 70 вчителів до нашого району»⁴⁷.

Внаслідок репресій проти вчительства існування всієї системи шкільної освіти в Україні опинилося під загрозою. Це не входило у плани вищого компартійного керівництва. Тому нове керівництво Наркомату освіти, виконуючи рішення січневого (1938 р.) пленуму ЦК ВКП(б), вирішило переглянути список звільнених і якомога більше поновити їх на роботі⁴⁸. Оскільки вчителів

внаслідок репресій дійсно катастрофічно не вистачало, поновлення на роботі було масовим. Так, наприклад, у Старобільському окрузі були поновлені майже всі вчителі, яких не заарештував НКВС⁴⁹.

Наведені приклади звільнень і поновлень роботи відбулися протягом одного навчального року. Тому на наведеній у *Таблиці 2* статистиці репресивні заходи відбулися несуттєво. Окрім того, 19 березня 1938 р. Наркомат освіти, згідно з постановою РНК УРСР, ухвалив рішення про організацію семимісячних курсів підготовки вчителів 5–7 класів. Планувалося підготувати 1120 вчителів української мови, 1140 вчителів історії та 1550 — російської мови⁵⁰. Нестача викладачів цих трьох дисциплін мала різне коріння: дефіцит перших двох виник внаслідок розгорнутої боротьби з «українським націоналізмом» (багато педагогів було репресовано або звільнено), а потреба в учителях російської мови постала як наслідок курсу Кремля на стрімке поширення мови «світового пролетаріату», а відтак і збільшення годин на викладання російської мови.

РНК УРСР та ЦК КП(б)У 20 квітня 1938 р. ухвалили спільну постанову «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України», згідно якої з 1938–39 навчального року планувалося значно збільшити кількість годин на викладання російської мови в школах України. Якщо до цих змін у III–X класах (разом узятих) на вивчення російської мови та літератури надавалося загалом 23 години на тиждень⁵¹, то в 1938–1939 навчальному році планувалося збільшити цю кількість до 35, причому у початкових школах російська мова вводилася з 2-го класу⁵². Для того, щоб терміново отримати необхідну кількість викладачів російської мови та літератури, згідно з постановою Наркомату освіти від 7 травня 1938 р. під час літніх канікул було заплановано організувати перепідготовку 16 500 вчителів початкових класів та 3510 вчителів неповних середніх шкіл⁵³.

Незважаючи на всі негаразди, кількісне зростання вчительства було об'єктивно неминучим. Влада намагалася максимально ефективно використати наявні педагогічні кадри. 15 травня 1934 р. РНК СРСР та ЦК ВКП(б) ухвалили постанову «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР», у якій заборонялося «призначати осіб, що мають спеціальну педагогічну освіту, на іншу, не за спеціальністю, роботу»⁵⁴. 16 травня 1934 р. була опублікована постанова РНК УСРР «Про повернення колишніх учителів на роботу до політехнічної школи». За нею до 1 червня 1934 р. належало виявити та розподілити на педагогічну працю усіх тих, хто закінчив педагогічні заклади після 1 січня 1931 р. і працював не за фахом, а також тих, хто працював вчителем до 1 січня 1931 р. і залишив цю роботу. Саме завдяки виконанню цієї постанови вдалося збільшити майже на 13 тис. чисельність вчительства в 1934/35 навчальному році (див. *Табл. 2*). Ймовірно, виконання постанови дещо затрималося у часі і станом на 1 вересня збільшення склало лише 3 тис.

За вказаною постановою від педагогічної мобілізації звільнялися ті вчителі, які «набули іншої кваліфікації через вищу школу і працюють за своїм новим фахом», студенти вузів та аспіранти, інваліди праці та війни, особи, старше 50 років, а також «жінки за 8 тижнів до пологів та протягом 8 тижнів після пологів» (така собі пологова відпустка)⁵⁵. Не підлягала поверненню ще одна категорія — «колишні вчителі, що їх звільнено з заборонаю працювати в школі»⁵⁶. Серед таких вагомий відсоток складали засуджені за «український

націоналізм». В. Даниленко та М. Кузьменко наводять такий приклад: В. Дурдуківський (директор першої української гімназії, а в 1920-ті роки — трудової школи ім. Шевченка в Києві), отримав вирок у справі СВУ. Він був звільнений з під арешту у 1930 р. за станом здоров'я, але, незважаючи на своє нестерпне матеріальне становище, так і не був допущений до педагогічної роботи. 28 грудня 1937 року його знову заарештували і на стан здоров'я вже не зважали⁵⁷.

Привертає увагу розподіл вчителів між селом та містом, який водночас пояснює суть модернізаційних змін в суспільстві. Його узагальнений вигляд із зазначенням частки сільських та міських вчителів подається в *таблиці 4*.

Таблиця 4.

Розподіл вчителів між містом і селом⁵⁸

Роки	Місто		Село		Разом
	всього	у %	всього	у %	
1927–28	22573	33,2	45340	66,76	67913
1928–29	24184	32,08	51196	67,92	75380
1929–30	23748	29,04	58017	70,96	81765
1930–31	27134	26,13	76720	73,87	103854
1931–32	29108	23,32	95730	76,68	124838
1932–33 ⁵⁹	30229	23,91	96214	76,09	126443
1933–34	33426	23,85	106745	76,15	140171
1934–35	38954	25,37	114617	74,63	153571
1935–36	40026	25,92	114415	74,08	154441
1936–37	47539	27,1	127909	72,9	175448
1937–38	53392	29,42	128115	70,58	181507
1938–39	62984	32,48	130903	67,52	193887

Загальною є тенденція до збільшення кількості вчителів як у місті, так і на селі, за винятком хіба що 1929/30 навчального року в місті. Причиною зменшення кількості сільського вчителів в 1935/36 навчальному році могло стати віднесення ряду селищ до міст (таке реально відбувалося) та не до кінця вияснені нами джерела збільшення чисельності вчителів у попередній навчальний рік. Більш цікавим є інший показник — коливання частки міських та сільських вчителів. Воно своєрідним чином вказує на перебіг модернізації країни.

Якщо порівняти показники початку реконструктивного періоду і його закінчення, то вони виявляються майже ідентичними: одна третина міських вчителів та дві третини — сільських. Однак змістовне наповнення цих показників відчутно різниться. Якщо в 1928 р. такий показник головним чином пояснюється кращим охопленням міських дітей освітою, то в 1938/39 реальною причиною стало зростання самого міста в ході індустріалізації. Частка сільського вчителів збільшувалася до 1933/34 навчального року, (її незначне скорочення в 1931/32 р. було викликане насамперед матеріальними чинниками), досягши в 1931/32 — 1933/34 рр. більше 76%. Надалі розпочався зворотній процес, який можна пояс-

нити результатами індустріалізації, отриманням статусу міст багатьма колишніми селами та селищами та зменшенням частки сільського населення в суспільстві загалом.

Менше відомостей є по гендерному складу. Є лише «стартові» та фінішні показники, які ми узагальнимо в *таблиці 5*.

Таблиця 5.

Гендерний склад вчителів (у %) ⁶⁰:

Рік	Частка жінок серед вчителів	
	Груповоди (1–4 класи)	Предметники (5–7 групи, в 1937–39 — 5–10 класи)
1927/28 (на 15.12.1927)	61,9	34,2
1937/38	61,5	40,9
1938/39	60,0	40,9

З таблиці можна зробити висновок, що, незважаючи на деяке збільшення частки жінок в старших класах, головні ознаки залишалися незмінними: більший відсоток жінок у початковій школі при збереженні значної ваги чоловіків серед них, переважно чоловічий склад неповної середньої та середньої школи.

1928–1939 рр. ознаменувалися багатьма політичними та економічними змінами, що безпосереднім чином впливали на соціальне обличчя вчительства. Та на середину 1930-х рр. ситуація дещо стабілізувалася, а деякі дослідники навіть називають цей період своєрідним «неонепом». В освітній галузі у цей час ставляться завдання підвищення якості освіти і зокрема — збільшуються вимоги до педагогічної кваліфікації освітян, створюється єдина для всього СРСР структура шкільної освіти.

Ще в 1932–33 рр. Кремль задекларував потребу змін програм та підручників, в результаті чого в межах СРСР було уніфіковано календарні строки навчального року та навчальних періодів (четвертей). У селах залишився семи-денний робочий тиждень (традиційний, з неділею вихідним), у містах — шестиденка (п'ять днів навчання плюс один день відпочинку). 15 травня 1934 р. вийшла спрямована «на забезпечення твердого більшовицького ладу і дисципліни» постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про структуру початкової та середньої школи СРСР». На її виконання наказом наркома освіти УСРР від 16 травня 1934 р. всі існуючі в школах групи перейменовувалися на класи, а нульова група — на підготовчий клас. Чотирічні школи віднині мали іменуватися «початковими», семирічні — «неповними середніми», десятирічні — «середніми»⁶¹. Підвищувалися вимоги до завідувачів початкових шкіл та директорів (саме так згідно постанови вони мали називатися) неповних середніх шкіл. Першими могли стати лише ті педагоги, які успішно закінчили педагогічний технікум, мають 3-річний стаж педагогічної роботи і дістали належну атестацію від відповідних місцевих органів народної освіти»⁶². Директорами неповних середніх шкіл відтоді мали право бути лише ті педагоги, які закінчили педагогічний інститут і мали трирічний стаж роботи⁶³.

Якщо в названій постанові йшлося передусім про керівний склад шкіл, то з ухвалою постанови ЦК ВКП(б) та РНК від 10 квітня 1936 р. «Про персональні звання для вчителів початкових і середніх шкіл» вимоги підвищувалися до всіх вчителів. Було запроваджено три типи персональних звань: «вчитель початкової школи», «вчитель середньої школи», «заслужений вчитель школи»⁶⁴. Указ про надання звання кожному вчителю за підписом наркома освіти мав бути опублікований у пресі. Зазначалося, що ці персональні звання «є позитивними і позбавлення цих звань може бути проведене лише за ухвалою суду»⁶⁵.

Звання «заслуженого вчителя» мало надаватися на підставі окремого положення тим вчителям, які «особливо відзначилися своєю виховною і педагогічною діяльністю». Такого положення ухвалено не було, та й навіть гіпотетично ненадання такого звання жодним чином не заперечувало можливості вчителю працювати в школі, а отже не змінювало кардинально долю особи. Зосередимо увагу на перших двох званнях. Лише ті з освітян, які отримували ці звання, мали право вчителювати на постійній основі. Звання вчителя початкової школи надавалося тим викладачам, які закінчили середні педагогічні навчальні заклади (або прирівняні до них) і були визнані придатними для педагогічної роботи. Звання вчителя середньої школи — відповідно тим, які закінчили педагогічні інститути або університети і визнані придатними для педагогічної роботи. Тим же вчителям, які закінчили учительські інститути (у них термін навчання був вдвічі коротший, аніж в педагогічних інститутах) хоч і надавалося звання «вчитель середньої школи», але право викладати вони отримували лише в 5–7 класах⁶⁶. Щодо навчителів, які не мали педагогічної чи прирівняної до неї освіти, то їм надавалося «право продовжувати педагогічну роботу з тим, щоб протягом двох років (до 1 серпня 1938 р.) скласти відповідні іспити та одержати відповідні атестати»⁶⁷. Було затверджено і надруковано як додаток до постанови типову форму таких атестатів, що мала такий вигляд:

<p>Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка Герб РСФРР НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ ОСВІТИ РСФРР А Т Е С Т А Т НА ЗВАННЯ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ</p> <p>..... (Ім'я, по-батькові, прізвище), який закінчи у році і пройш. встановлений ви- пробувальний стаж педагогічної роботи в школі, заслугува на підставі з постанови Центрального Виконав- чого Комітету і Ради Народних Комісарів Союзу РСР про вве- дження персональних звань для вчи- телів від 10 квітня 1936 року, ЗВАННЯ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКО- ВОЇ ШКОЛИ. (м. п.) Народний Комісар Освіти РСФРР « . . . » 193 р.</p>
--

<p>Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка Герб РСФРР НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ ОСВІТИ РСФРР А Т Е С Т А Т НА ЗВАННЯ ВЧИТЕЛЯ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ</p> <p>..... (Ім'я, по-батькові, прізвище), який закінчи у році і пройш. встановлений ви- пробувальний стаж педагогічної роботи в школі, заслугува на підставі з постанови Центрального Виконав- чого Комітету і Ради Народних Комісарів Союзу РСР про вве- дження персональних звань для вчи- телів від 10 квітня 1936 року, ЗВАННЯ ВЧИТЕЛЯ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ. (м. п.) Народний Комісар Освіти РСФРР « . . . » 193 р.</p>
--

На додаток до положення про звання вчителів була ухвалена постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про порядок запровадження персональних звань для вчителів та призначення вчителів, завідувачів і директорів шкіл». У ній зазначалося: «Встановити, що право викладання в початковій, неповній середній і середній школі привласнюється тільки особам, яким надано персональне звання учителя, згідно з постановою ЦКВ і РНК Союзу СРСР «Про персональні звання для вчителів» від 10 квітня 1936 р., а осіб, які скінчили середні й вищі педагогічні заклади (і прирівняні до них навчальні заклади), але які не мають педагогічного стажу, допускати до викладання в школі для проходження іспитового стажу протягом одного року до надання їм звання вчителя»⁶⁸. Тобто особа, яка закінчила педагогічний заклад і почала працювати в школі, ще цілий рік не мала звання вчителя. Цей пункт діяв до ухвалення 29 листопада 1939 р. постанови РНК СРСР, де говорилося: «Особам, які закінчують педагогічні школи, вчительські педагогічні інститути, персональні звання вчителя початкової, неповної середньої і середньої школи» мали присвоюватися після закінчення відповідного педагогічного навчального закладу»⁶⁹.

У постанові від 10 квітня 1936 р. «Про порядок запровадження персональних звань» наголошувалося на неприпустимості «нестерпної практики, при якій до навчання і виховання дітей у школі нерідко допускалися випадкові люди, які не задовольняють вимог педагогічної роботи»⁷⁰. Тобто в даному разі акцент робився саме на педагогічній майстерності. Ті обставини, якими був викликаний прихід таких «випадкових людей», ми вже з'ясували раніше. Коли кадровий голод трохи згас, більшовицькі керівники задумалися і про якісне наповнення педагогічного персоналу.

Текст цієї постанови давав право сподіватися на стабілізацію становища в організації шкільної освіти. У ній визнавалася «неприпустимою» практика «частих, необґрунтованих переведень і «перекидань» учителів із району в район, із школи в школу, часто навіть серед навчального року, що призводить до знеосібки і безвідповідальності у навчальній роботі». Натомість було ухвалено рішення, що призначати, переводити і звільняти вчителів 1–7 класів, завідувачів початкових і директорів неповних середніх шкіл мали право лише завідувачі обласних відділів народної освіти, а учителів 9–11 класів і директорів середніх шкіл — лише наркоми освіти союзних республік за поданням підпорядкованим їм органів. Окремо наголошувалося на забороні районним виконкомом та парткомом переміщувати вчителів, тобто освітяни ставали незалежними від сваволі місцевих органів влади⁷¹.

Ще одне положення вказаної постанови торкнулося всіх без винятку вчителів. Звання нікому, навіть тим, хто мав великий стаж, не надавалося автоматично. В п. 2 наголошувалося на потребі до 1 серпня 1938 р. провести атестацію на звання вчителя для «усіх осіб, які тепер працюють учителями в початковій, неповній середній і середній школі»⁷². Незабаром після оприлюднення постанови почалися масові атестації освітян. У виданому у травні 1936 р. наказі за підписом виконуючого обов'язки наркома освіти С. Дитюка зазначалося: «В першу чергу, до 1 листопада 1936 р. провести атестацію тих вчителів, що не мають відповідних документів про закінчення педагогічних або прирівняних до них закладів»⁷³. Однак ні термінів, ні першочерговості на місцях не дотримувалися.

Та обставина, що значна частина вчительства не мала навіть простої середньої освіти, був добре відомий. Тому в ухваленій 4 травня 1936 р. постанові РНК УСРР та ЦК КП(б)У «Про здійснення постанови Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних комісарів Союзу РСР «Про персональні звання для вчителів початкових і середніх шкіл» планувався ряд заходів спрямованих на покращення ситуації. Зокрема, йшлося про створення широкої мережі заочного навчання та екстернату при існуючих педагогічних навчальних закладах⁷⁴. Центрами заочного навчання були існуючі педзаклади, викладачі яких мали допомогти вчителям «скласти іспити за педагогічний інститут чи технікум і здобути атестати»⁷⁵.

Перші результати атестації були вкрай непривабливими. За наведеними О. Кліцаковим даними, у Донецькій області з 10 692 осіб, що пройшли до початку 1937 р. атестацію, лише 2 022 одержали звання учителя, 8 051 осіб були допущені до тимчасового викладання в школі, 619 було заборонено працювати в школі до отримання ними відповідної освіти⁷⁶. У Дніпропетровській області звання вчителя було присвоєне лише 16,7% викладачів, 5,5% було заборонено працювати в школі, а 77,8% — запропоновано одержати освіту в заочних вузах або технікумах⁷⁷. Такі невтішні результати за умови дотримання всіх задекларованих процедур загрожували самій системі шкільної освіти: заборона вчителювати тим, хто не пройшов атестацію (і не отримав диплому протягом року) насправді означала б масове закриття шкіл. Тому вимоги до освітян були дещо пом'якшені і водночас активізовано систему перепідготовки вчителів.

19 червня 1937 р. РНК УСРР та ЦК КП(б)У ухвалили спільну постанову «Про підвищення кваліфікації вчителів», у якій наголошувалося на незадовільній роботі педагогічних інститутів та педагогічних шкіл по набуттю педагогічної освіти вчителями. Підкреслювалося, що значна частина педагогів ще не охоплена екстернатурою та заочним навчанням, відзначався недостатній контроль над навчанням, визнавався той факт, що «кількість учителів, що закінчили навчання, зовсім мала»⁷⁸. Керівництво УСРР поклало на наркома освіти персональну відповідальність за «здобуття всіма вчителями початкової школи закінченої середньої освіти, а вчителями середньої школи вищої освіти у встановлений строк — 1 серпня 1938 р.»⁷⁹. Подібний принцип персональної відповідальності за здобуття вчителями підпорядкованих їм шкіл педагогічної освіти поширювався на завідувачів відділів освіти обласних, міських та районних органів влади. У постанові детально розписувався план організації заочного навчання. Характерним для духу постанови було положення про те, що «кожний вчитель-заочник має право в перший-ліпший час складати заліки»⁸⁰. Завдання ставилися нереальні, а з огляду на розпочату восени 1937 р. нову хвилю репресій проти керівництва освіти УСРР, говорити про можливість їх виконання у скільки-небудь закінченому вигляді не доводиться. Рівень освіти вчителів як до, так і після ухвалення рішень про обов'язкову атестацію характеризує наступна таблиця⁸¹:

Таблиця 6.

Характеристика педагогічних кадрів УРСР за освітою

Класи	роки	Загал. к-сть вчит.	З вищою освітою				З середньою				Незакінчена середня	
			всього		педагогічна		всього		педагогічна			
			К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
1-4	1932/33	88505	2468	2,8	1170	1,9	46376	52,4	36778	41,6	39661	44,8
	1935/36	84689	1657	1,9	1193	1,4	41539	49	30695	36,2	41603	49,1
	1937/38	92349	1119	1,2	906	1	51988	56,3	49130	53,2	39242	42,5
	1938/39	94669	2269	2,4	1065	1,1	63475	67	46864	49,5	28925	30,6
5-7 ⁸²	1932/33	46210	13739	29,7	13449	29,1	28742	62,2	24167	52,3	3729	8,1
	1935/36	55426	20723	37,4	18473	33,3	32330	58,3	25237	45,5	2371	4,3
	1937/38	68286	19750	28,9	17381	25,5	41920	61,4	29498	43,2	6616	9,7
	1938/39	75368	27966	37,1	22109	29,3	41527	55,1	32658	43,3	5875	7,8
9-11	1932/33	-	-									
	1935/36	-	-									
	1937/38	12257	9088	74,2	8935	72,9	2986	24,3	2473	20,8	183	1,5
	1938/39	15507	12688	81,8	11165	72	2219	14,3	1054	6,8	600	3,9
всього	1932/33	134715	16207	12	15219	11,3	75118	55,8	60945	45,2	43390	32,2
	1935/36	140115	22380	16	19666	14	73869	52,7	55932	39,9	41974	29,9
	1937/38	172892	29957	17,3	27222	15,7	96894	56	81101	46,9	46041	26,6
	1938/39	185544	42923	23,1	34339	18,5	107221	57,8	80576	43,4	35400	19,1

Наведені у таблиці показники спонукають до висновку, що ситуація напередодні атестації справді була незадовільна. За станом на 1 січня 1936 р. лише 16% вчителів мали вищу педагогічну освіту і водночас майже 30% не мали навіть закінченої середньої⁸³. І це незважаючи на зазначене в **табл. 6.** зовсім незначне (5,5 тис.) зростання кількості вчителів у порівнянні з 1932/33 навчальним роком та діяльність не менше 40 педвузів та 60 педшкіл. До речі, вказана у цій таблиці загальна кількість вчителів не збігається із раніше наведеними нами кількісними даними **табл. 1** та **табл. 2**: в 1932/33 навчальному році в **табл. 6.** показано більшу, а інших випадках — меншу кількість вчителів. Якщо звернутися до атестаційних вимог, то виявиться, що 62% вчителів початкових класів та 70,7% навчителів 5–10 класів не мали права викладати в школі без набуття педагогічної освіти за два роки.

Слід визнати, що результати заходів по наданню педагогічної освіти вчителям були досить такі вагомими. Однак про виконання поставлених завдань і мови не йшло. До серпня 1938 р. в школах ще залишалося 19,1% вчителів з незакінченою середньою освітою і всього лише 18,5% мали вищу педагогічну освіту. Якби влада суворо дотримувалася ухвалених раніше вимог до педагогів, то їй довелося б звільнити 48,1% вчителів початкових класів, 74,5% — 5–7 та 28% вчителів 9–11 класів⁸⁴.

Окрім наявності педагогічної освіти важливим є педагогічний стаж. З роками приходить досвід та вміння спілкуватися з дітьми, відсіюються ті особи, які

розуміють, що педагогіка не їх призначення, або які не влаштовують владу. Для більшовицької влади дореволюційний досвід, а відповідно і тогочасні цінності, не були бажаними, однак вона не збиралася цілковито відмовлятися від вчителів, які працювали на освітній ниві ще з дореволюційних часів. Вище ми вже наголошували на стрімкому розширенні шкільної мережі та збільшенні в 3 рази частки вчителства в суспільстві. Зі сказаного випливає, що значна частина освітян мала нетривалий педагогічний стаж. У **таблиці 7** демонструється узагальнена його картина за останні роки реконструктивного періоду.

Таблиця 7.

Характеристика педагогічних кадрів за стажем⁸⁵

Класи	роки	загал. к-сть вчит.	до 5		Від 5 до 10		Більше 10 років		З них більше 25	
			к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
1-4	1935/36	84689	45714	53,2	21 585	25,5	17 430	20,6	немає даних	
	1937/38	92349	50415	54,6	25 037	27,1	16 897	18,3	4 061	4,4
	1938/39	94669	40792	43,1	33 134	35	20 743	21,9	4 250	4,5
5-7 ⁸⁶	1935/36	55426	21667	39,1	16 709	30,2	16 950	30,6	немає даних	
	1937/38	68286	33077	48,4	18 288	26,8	16921	24,8	2 991	4,4
	1938/39	75368	28639	38	24 117	32	22612	30	3 770	5
9-11	1935/36	-	-							
	1937/38	12257	4518	36,9	3 350	27,3	4 389	35,8	783	6,4
	1938/39	15507	5247	33,8	4 652	30	5 428	35	990	6,4
всього	1935/36	140115	67381	48,1	38294	27,3	34 380	24,6	немає даних	
	1937/38	172892	88010	50,9	46 675	27	38 207	22,1	7 835	4,5
	1938/39	185544	74858	40,3	61 903	33,4	48 783	26,3	9 010	4,9

Останній показник, на який ми ще не звертали уваги, — партійність освітян. Вчитель в уявленнях компартійних керівників мав бути провідником комуністичного впливу на суспільство. Членів та кандидатів до членів КП(б)У серед вчителства на початок 1932/33 навчального року було 9 930, із них 2 125 — в початковій школі. Однак наприкінці реконструктивного періоду в КП(б)У перебувало всього 3 285 вчителів, і це незважаючи на значне зростання їх загальної чисельності.

На перший погляд логічним видається висновок про падіння авторитету компартії на селі. Однак насправді причини інші: з кінця 1932 і до кінця 1936 р. компартійними лавами пройшла масштабна чистка, перевірка та обмін партійних документів, в результаті яких кількість членів КП(б)У скоротилася майже вдвічі. Вступ нових членів був заморожений до кінця 1936 р., з партії лише виключали. До того ж і до початку чисток практика показувала, що вчителю-комуністу на педагогічну діяльність майже не залишалося часу. Наприкінці 1929 р. керівництво Дніпропетровської окружної спілки робітників освіти відверто визнавало: «Вчителі партійні майже не почуваються вчителями, тому що вони навантажуються іншою роботою і майже в колективі не працюють і тому у

нього дуже мало спільного з колективом, а вчителі розглядають свого колегу як «політкомісара», призначеного для роботи в колективі»⁸⁷. Разом з цим зміст отримуваних вчителями директив, а також аналіз різного роду звернень вчительства дає змогу зробити беззаперечний висновок — комуністичне виховання в школі й так перебувало на належному рівні і жорстко контролювалося владою. Тому кількість комуністів серед вчителів не характеризує справжній стан справ із комуністичним вихованням.

Про реальну роль комуністичного світогляду свідчить чисельність і частка комсомольців. Їх кількість збільшилася з 34 869 осіб у 1932/33 навчальному році до 49 608 осіб у 1938/39, але частка зросла не так помітно — з 25,9% до 26,7%, а разом з комуністами навіть незначно знизилася (з 31% до 28,5%)⁸⁸. Певною мірою на це вплинуло зниження активності вчительства в громадській роботі. Перед педагогами стояли настільки об'ємні освітні завдання, що Кремль влітку 1932 р. визнав за доцільне «запропонувати місцевим організаціям не відривати вчителя для громадської роботи під час занять в школі та готування до них (готування до лекцій, самоосвіта, участь на курсах і методичних нарадах і т. ін.), категорично заборонивши використовувати вчителя на виконання різних технічних доручень для роботи в сільраді РВК і т. ін.»⁸⁹. Досвідчені педагоги мали допомагати в професійному становленні своїм молодшим колегам. Однак це не означало, що освітяни опинилися на узбіччі агітаційного впливу. Характерною є заувага М. Скрипника, зроблена ним в грудні 1929 р.: «Хто стоятиме осторонь від нашого громадського життя, той кінець-кінцем підпаде під вплив ворожих нам класових елементів»⁹⁰. Просто комуністичне виховання передусім слід було застосовувати в навчальному процесі та в шкільній виховній роботі. Для перевиховання дорослого населення існували різного роду політосвітні органи.

Для впливу на саме вчительство окрім директивних і агітаційних засобів застосовувалася ще й профспілкова лінія. Майже всі учителі були членами спілки робітників освіти (*Робос*). За станом на 1 жовтня 1934 р. 183 з 185,8 тис. (98,5%) працівників початкових та середніх шкіл (тобто не лише вчителі, а всі, хто працював у школі) були членами спілки Робос⁹¹. У порівнянні з іншими галузями праці охоплення профспілкою вчителів було найвище. У середньому по Україні охоплення працюючих профспілками становило 75%⁹². Одним із основних напрямків діяльності спілки Робос поряд з пропагандою нового способу життя стала турбота про матеріальне забезпечення вчительства. Діючи насамперед через профспілкові важелі, Кремль в роки «великого перелому» зумів так побудувати свою політику, що переважна частина вчительства виконувала компартійні директиви не під адміністративним тиском, а ідеологічно свідомо та з економічних інтересів.

3. Матеріальне становище освітян

Матеріальне забезпечення вчительства доби реконструктивного періоду не було безпроблемним. Урядова політика у цьому питанні, а відтак і способи та величина матеріального забезпечення вчителів, розпадається на два часових відрізки. Під час першого з них, який продовжувався до 1934 р., грошова частка в матеріальному забезпеченні відігравала не надто вагому роль. Другий — з 1934 до 1939 рр., — це час поступового встановлення тієї структури шкільної